

O KULCIE MATKI BOŻEJ W ZAKONIE KRZYŻACKIM

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, kult Matki Bożej, święta maryjne, ołtarze maryjne, wizerunki maryjne, ornaty maryjne

Keywords: the Teutonic Order, veneration of the Mother of God, Marian feast days, Marian altars, Marian images, Marian chasubles

Schlüsselwörter: Deutscher Orden, Marienkult, Marienfeste, Marienaltäre, Marienbilder, Marienkasseln

W historię zakonu krzyżackiego bardzo intensywnie wpisana jest postać Najświętszej Maryi Panny¹. Spotykamy Ją już w samej nazwie wspólnoty, mówimy bowiem o Zakonie Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Oznacza to, że odwołanie do Matki Bożej stanowiło ważny aspekt tożsamości krzyżaków. Znaczenie nazwy wspólnoty zakonnej możemy w tym przypadku odnieść niemalże do rangi posiadania imienia. Imię Maryja jest więc do pewnego stopnia imieniem zakonu krzyżackiego.

W niniejszym artykule przywołamy kilka przejawów kultu maryjnego w krzyżackiej wspólnocie zakonnej². Dokładnie przybliżymy następujące zagadnienia: święta maryjne, ołtarze maryjne, wizerunki Matki Bożej oraz ornaty, których uży-

* Dk. prof. dr hab. Waldemar Rozynkowski – diakon stały diecezji toruńskiej, historyk, teolog duchowości, specjalizacja naukowa: historia Kościoła; pracownik Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2332-3497>, e-mail: wr@umk.pl.

¹ Zob.: M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach krzyżackich w XIV–XV w.*, „Zapiski Historyczne” 52/2(1987), s. 237–270; U. Arnold, *Maria als Patronin des Deutschen Ordens im Mittelalter*, w: *Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*, red. G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny, Bonn 2009, s. 29–56.

² Podejmowałem to zagadnienie już w następujących pracach: W. Rozynkowski, *Der Marienkult in den Kapellen der Deutschordenshäuser in Preußen im Lichte der Inventarbücher*, w: *Terra sanctae Mariae*, s. 57–67; tenże, *Kult Najświętszej Maryi Panny w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach*, „Studia Claromontana” 28(2010), s. 625–640; tenże, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 77–102; tenże, *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu w świetle średniowiecznych inwentarzy*, „Rocznik Grudziądzki” 20(2012), s. 149–156.

wano podczas maryjnych obchodów liturgicznych. Zostaną one ukazane głównie w świetle inwentarzy wyposażenia kaplic znajdujących się w krzyżackich domach zakonnych, zwanych powszechnie zamkami. Zostały one opublikowane w następujących wydawnictwach źródłowych: *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, *Das Marienburger Ämterbuch* oraz *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens*³.

Okazuje się, że analiza wskazanych źródeł pozwala wydobyć interesujące szczegóły odnoszące się do kultu Matki Bożej w zakonie krzyżackim. Choć mamy świadomość specyfiki i swoistej ograniczoności przywołanych źródeł, to jednak widzimy wyraźnie, że właśnie one są niezwykle przydatne w badaniach nad religijnością interesującej nas wspólnoty zakonnej.

MARYJNE ŚWIĘTA

W średniowieczu w ciągu roku liturgicznego w zakonie krzyżackim celebrowano wszystkie najważniejsze święta maryjne, tzn.: Oczyszczenie – 2 lutego, Zwiastowanie – 25 marca, Nawiedzenie – 2 lipca, Wniebowzięcie – 15 sierpnia, Narodzenie – 8 września oraz Niepokalane Poczęcie – 8 grudnia. Dodajmy, że wszystkie przywołane obchody liturgiczne sprawowane były w najwyższym rycie, *totum duplex*⁴.

Zauważmy również, że niektóre z tych wspomnień bardzo szybko pojawiły się w liturgii sprawowanej właśnie w tej wspólnotie zakonnej. Dla przykładu, święto Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (2 lipca) pojawiło się w kalendarzu krzyżackim już w XIV wieku. Krzyżacy należeli do tych środowisk kościelnych, które jako jedne z pierwszych wprowadziły te obchody i nadały im najwyższy ryt liturgiczny, *totum duplex*. W 1400 roku do wspomnienia tego krzyżacy dodali oktawę⁵.

Przypomnijmy, że święto to zostało wprowadzone w Kościele przez papieża Urbana VI w 1389 roku. Jego następca papież Bonifacy IX potwierdził je, dodając jeszcze wigilię oraz oktawę. Nie oznacza to jednak, że weszło ono automatycznie powszechnie do kalendarzy liturgicznych wszystkich diecezji i wspólnot zakonnych. Dopiero w czasie reform Soboru Trydenckiego święto wprowadzono do kalendarza ogólnego jako powszechnie obowiązujące w całym Kościele⁶.

Podobnie było ze świętem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (8 grudnia). Jako obowiązujące w całym Kościele wprowadzono je do kalendarza na soborze w Bazylei w 1439 roku⁷. W zakonie krzyżackim przywołane obchody

³ *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GAB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921; *Das Marienburger Ämterbuch* (dalej: MA), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1916; *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens* (dalej: GZB), hrsg. v. P.G. Thielen, Marburg 1958.

⁴ H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 47(1983), s. 340, 342, 345, 346, 348, 349, 353; W. Rozynkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 50–63.

⁵ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 78–79.

⁶ Zob.: W. Zaleski, *Rok kościelny*, t. 1, Warszawa 1989, s. 353; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 136.

⁷ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 3: (1414–1445), oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 425.

maryjne wprowadzono prawdopodobnie już za czasów wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga (1335–1341)⁸.

Kult liturgiczny Najświętszej Maryi Panny spotykamy nie tylko w perspektywie roku liturgicznego. Już bowiem w średniowieczu przypisano Jej w sposób szczególny jeden dzień tygodnia, w którym sprawowano msze święte wotywny. Myślimy tu o sobocie, którą bardzo mocno związane właśnie z osobą Matki Bożej⁹. Maryjne msze święte wotywny celebrowano także w krzyżackiej wspólnotcie zakonnej. Okazuje się, że zachowane inwentarze krzyżackich kaplic wymieniają czasami maryjne szaty liturgiczne, które były używane właśnie w soboty. Wydaje się, że możemy przyjąć, iż używano ich podczas mszy świętych wotywnych. Odwołajmy się do dwóch przykładów. Na wyposażeniu kaplicy w domu zakonnym w Ragnecie w 1419 roku znajdował się ornat maryjny z komżami, których używano w soboty: *1 ornat unser frauwen mit 2 rogken weys sydin golt und fogil inetragen am sonabende czu notczen*¹⁰. Podobnie w inwentarzu kaplicy w Gdańsku z 1428 roku spotykamy ornat maryjny używany w soboty: *eyn ornat von unsir frauwen des sonnabendes*¹¹.

MARYJNE OŁTARZE

W każdej kaplicy w krzyżackim domu zakonnym musiał znajdować się przynajmniej jeden ołtarz. Był on niezbędny do celebrowania Eucharystii, która stanowiła centrum życia liturgicznego wspólnotty zakonnej. Prawdopodobnie w większości krzyżackich kaplic znajdowały się jeden lub dwa ołtarze. W większych i bardziej znaczących domach zakonnych w kaplicy oprócz ołtarza głównego wznoszono jeszcze dwa lub trzy ołtarze boczne. Mając na uwadze informacje zawarte w analizowanych inwentarzach, możemy założyć, że prawdopodobnie w każdej kaplicy krzyżackiego domu konwentualnego znajdował się ołtarz maryjny. Był to ołtarz główny lub jeden z ołtarzy bocznych. Przywołajmy kilka konkretnych przykładów¹².

Inwentarz kaplicy w Człuchowie z 1437 roku wymienia ołtarz poświęcony Matce Bożej. Źródło odnotowuje zarówno ołtarz, jak i przynależne do niego wyposażenie: *zcu unser frawen altar 1 gancz ornad roth; unser frawen altar eyn syden antipendium mit czwen pallen*¹³. Jak widać, do tego właśnie ołtarza przypisane były czerwony ornat, jedwabne antepedium oraz dwie palki.

Ołtarz maryjny znajdował się także w kaplicy w domu zakonnym w Elblągu. W inwentarzu z 1440 roku czytamy o *4 cleydung czu unser frauwen altare*¹⁴. Jak widać, jest tu mowa o czterech kompletach wyposażenia ołtarza maryjnego.

⁸ M. Krüger, *Der kirchliche Ritus in Preußen während der Herrschaft des Deutschen Ordens*, „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 3(1866), s. 701.

⁹ Zob.: B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 24; tenże, *Liturgika*, t. 4: *Eucharystia*, Poznań 1992, s. 83–84.

¹⁰ GAB, s. 275.

¹¹ GAB, s. 704.

¹² Więcej zob.: W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 81–85.

¹³ GZB, s. 110; GAB, s. 666–667.

¹⁴ GAB, s. 94.

O obecności ołtarza poświęconego Matce Bożej w kaplicy w Gdańsku świadczy zachowany inwentarz sprzętu liturgicznego oraz czynszu z 1445 roku, który należał do tego właśnie ołtarza. Źródło wymienia bowiem *gerethe und czinser gehoren zcu unser liben frawen altare obene im huwse zcu Dantczk*¹⁵.

Na obecność w kaplicy w Grudziądzu ołtarza maryjnego wskazuje zachowany do dnia dzisiejszego poliptyk maryjny, który datuje się na około 1390 roku. Obecnie jest on przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie. Zdaniem historyków sztuki znajdował się pierwotnie w krzyżackim domu zakonnym w Grudziądzu. Centralne sceny ołtarza zajmują przedstawienia zaśnięcia oraz koronacji Matki Bożej¹⁶.

Analizowane źródła odnotowują także ołtarz maryjny w kaplicy w Kowalewie. W inwentarzu z 1428 roku czytamy o koronach, które były przypisane do tegoż ołtarza: *2 silberin kronen in der grosen toufeln und 1 cleyne mit feynperlin gehaft uf unser frawen altir*¹⁷.

Ołtarz maryjny znajdował się w głównej kaplicy, zwanej często kościołem, w domu konwentualnym w Malborku. Inwentarz z 1394 roku wymienia antepedium ołtarza maryjnego: *1 silberyn antependium vor unser vrauwen alter*¹⁸. Mając na uwadze rangę ośrodka malborskiego dla zakonu krzyżackiego, nie możemy wykluczyć, że Najświętszej Maryi Pannie poświęcony był ołtarz główny. Być może jeden z ołtarzy bocznych oddany był również pod patronat maryjny. W inwentarzu z 1439 roku wymieniono bowiem wyraźnie wyposażenie, które należało do ołtarza głównego oraz innego ołtarza, który został nazwany ołtarzem maryjnym: *Item czum hogen altare [...], item czum altare unser lieben frawen*¹⁹. Podsumowując: być może w malborskiej kaplicy w średniowieczu znajdowały się nawet dwa ołtarze maryjne. Oczywiście to tylko przypuszczenie.

Ołtarz maryjny znajdował się także w kaplicy w Ostródzie. Inwentarz z 1411 roku wymienia: *1 sammath vorhang vor unser frouwen altare; 1 alt goldynnes antependium vor unser frouwen altare*²⁰. Jak widać, źródło wymienia zasłonę oraz antepedium przypisane do ołtarza maryjnego.

Przy ołtarzach maryjnych sprawowano msze święte, te najbardziej uroczyste przypadały w dni obchodów świąt maryjnych. Nie możemy wykluczyć, że sprawowano przy nich liturgię każdego dnia. Wskazują na to pośrednio zapisy, które spotykamy w przywoływanych źródłach inwentarzowych. Odwołajmy się do zapisu, który dotyczy kaplicy w domu zakonnym w Człuchowie. Źródło z 1420 roku wymienia: *1 ornat rot und grune czur frumesse von unser frawen; 1 ornat grune harros czur frumesse*

¹⁵ B. Jähnig, *Inwentar und Zinsen des Marienaltars im Deutschordenshaus Danzig 1445*, „Zeitschrift für Ostforschung” 34/3(1985), s. 382.

¹⁶ J. Domasłowski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Prus krzyżackich i jego fundatorzy w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, red. B. Pospieszna, t. 2, *Eseje*, Malbork 2010, s. 142–145; W. Rozynkowski, *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu*, s. 149–156; S. Getka-Pesta, *Stan badań nad Ołtarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki” 20(2012), s. 115–135.

¹⁷ GAB, s. 388.

¹⁸ MA, s. 123.

¹⁹ MA, s. 132.

²⁰ GAB, s. 328.

*von unser frawen*²¹. Jak widać, jest tu mowa o ornatach, które były używane podczas porannych mszy świętych sprawowanych ku czci Matki Bożej. Nie możemy wykluczyć, że Eucharystie te celebrowano właśnie przy ołtarzach maryjnych.

MARYJNE WIZERUNKI

Dzięki zachowanym inwentarzom wiemy, że w kaplicach krzyżackich domów zakonnych znajdowały się wizerunki maryjne. Chodzi tu zapewne o przedstawienia figuralne Matki Bożej, prawdopodobnie często wspólnie z Dzieciątkiem Jezus. Mając na uwadze częstotliwość ich występowania w źródłach, możemy nawet założyć, że wizerunki maryjne znajdowały się w każdym z krzyżackich domów konwentualnych. Odwołajmy się do kilku przykładów²².

W kaplicy w domu zakonnym w Bałdze znajdował się wizerunek maryjny, który wyraźnie otoczony był kultem. Inwentarze wymieniają bowiem koronę, która miała go zdobić: *1 sulbern crone czum bilde unser lieben frauwen* (1437 rok)²³.

W kaplicy w Bratianie spotykamy dwa wizerunki Matki Bożej. Jeden z nich był wykonany ze srebra: *1 sulbern bilde unser frawen* (1439 rok)²⁴. Drugi natomiast był namalowany na desce: *1 taffel von holcze, darin ist gemolt eyn creucze und 1 Maria* (1439 rok)²⁵. W tym drugim przypadku możemy mieć do czynienia z przedstawieniem sceny ukrzyżowania, w której obecna jest również Maryja.

Inwentarz kaplicy w Brodnicy z 1428 roku informuje, że na jej wyposażeniu znajdowało się niewielkie wyobrażenie Matki Bożej: *eyn kleyn unser frauwen bilde*²⁶. Być może wizerunek maryjny i to ozdobiony koroną znajdował się w ołtarzu głównym. Inwentarz z 1447 roku wymienia bowiem dwie korony, które były do niego przypisane: *2 silberynne cronen die hangen czu dem hogen altare*²⁷.

W kaplicy w Elblągu spotykamy wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus. Był on otaczany szczególnym kultem, o czym świadczą informacje o koronach zarówno dla Matki Bożej, jak i dla Dzieciątka Jezus: *1 silbryn krone uff unser frauwen bilde, item 1 silbryn croneleyn dem kinde Jhesu* (1440 rok)²⁸.

W kaplicy w Gdańsku pośród przedmiotów, które stanowiły wyposażenie ołtarza głównego, w inwentarzu z 1420 roku wymieniono między innymi wizerunek Matki Bożej: *unser lieben frawen bilde*²⁹. Kolejny inwentarz z 1428 roku wymienił wyobrażenie Maryi ze srebra: *eyn sulbern bilde unser frauwen*³⁰. Nie można wykluczyć, że źródła wymieniają ten sam wizerunek maryjny.

²¹ GAB, s. 654.

²² Szerzej zob.: W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 86–94.

²³ GAB, s. 167; GZB, s. 47.

²⁴ GAB, s. 372.

²⁵ GAB, s. 372.

²⁶ GAB, s. 388.

²⁷ GAB, s. 395.

²⁸ GAB, s. 93.

²⁹ GAB, s. 698.

³⁰ GAB, s. 704.

W kaplicy w Grudziądzu spotykamy na pewno dwa wizerunki maryjne³¹. Inwentarz z 1434 roku wymienia *1 bilde unser lieben frauwen von helfenbeyn*³², natomiast źródło z 1447 roku odnotowuje *1 holczen toffel darynne ist unsir lieben frauwen bilde van bornsteyn*³³. Jak widać, przedstawienia Matki Bożej były wykonane: jeden z kości słoniowej, a drugi z bursztynu. Wydaje się, że nie były to wszystkie wizerunki Najświętszej Maryi Panny w tym miejscu. W inwentarzach znajdujemy bowiem informacje o sukienkach (płaszczach) i koronach dla Matki Bożej, np.: *3 mantel unser frawen, item 4 kronen* (1413 rok)³⁴; *2 mentel unser lieben frawen* (1437 rok)³⁵. Prawdopodobnie wymienionymi tu ozdobami przystrajano jeszcze inne przedstawienie Matki Bożej.

Na kolejne wyobrażenia maryjne natrafiamy w kaplicy w Kowalewie. Inwentarz z 1411 roku informuje nas o tym, że w kaplicy znajdowały się dwa wizerunki Najświętszej Maryi Panny: *2 bildechin unszer frawen, eyns steynen, das andir beynen*³⁶. Jak widać, odnotowane tu przedstawienia maryjne wykonane były: jeden z kamienia, a drugi z kości.

Wizerunek maryjny znajdował się także w kaplicy w Królewcu. Świadczy o tym między innymi informacja zawarta w inwentarzu z 1431 roku, podająca, że w zakrystii znajdowały się cztery srebrne korony maryjne: *4 silberen cronen unser frauwen*³⁷. Ten sam inwentarz wymienił jeszcze jedno srebrne berło maryjne: *1 silberin ceptrum unser frauwen*³⁸. Oznacza to, że wizerunek maryjny przystrajany był zarówno koroną, jak i berłem.

W głównej kaplicy w domu zakonnym w Malborku spotykamy dwa wizerunki Najświętszej Maryi Panny, być może obydwu z Dzieciątkiem Jezus. Pierwszy, srebrny, określany był mianem większego: *das bilde unser lieben frauwen, das grosse silberyn* (1437 rok)³⁹. Drugi, być może mniejszy, znajdował się w ołtarzu, przy którym sprawowano poranne msze święte: *das bilde unsir libin frauwen uff dem frumessenaltar* (1437 rok)⁴⁰.

Inwentarz z 1394 roku z tej samej kaplicy wymienia: *2 cronen von fyenem golde czu unser liben vrauwen bilde, item 2 silbiryenne cronen ouch czu unsir liben vrauwen bilde*⁴¹. Jak widać, źródło odnotowuje po dwie korony złote i srebrne, które zdobiły przedstawienie maryjne. Inwentarz z 1398 roku w dużej zakrystii wymienia dwie złote i aż sześć srebrnych koron dla tego samego wizerunku: *2 cronen czu unsir liben vrauwen bilde von fyenem golde, item 6 sylberyenne cronen ouch czu demselbin bilde*⁴².

³¹ W. Rozynkowski, *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu*, s. 149–156.

³² GAB, s. 602.

³³ GAB, s. 609.

³⁴ GAB, s. 599.

³⁵ GAB, s. 605.

³⁶ GAB, s. 414.

³⁷ GAB, s. 29.

³⁸ GAB, s. 29.

³⁹ MA, s. 126.

⁴⁰ MA, s. 127.

⁴¹ MA, s. 123.

⁴² MA, s. 125.

Inwentarz z 1437 roku wymienia także korony, które zdobiły postać Dzieciątka Jezus: *und das kindeleyn hot ir ouch czwene die eyne guldyn die andere silberyn*⁴³. W innym miejscu w tym samym inwentarzu odnośnie do Dzieciątka Jezus czytamy: *und das kyndel yn ouch eyn silberyn crone und eyn silbereyn czepter*⁴⁴. A więc obok srebrnej korony nakładanej na skronie Dzieciątka Jezus mamy jeszcze wymienione srebrne berło, które prawdopodobnie było przeznaczone dla Matki Bożej.

Inwentarz kaplicy w Starogrodzie z 1441 roku wymienia trzy czerwone chusty (welony): *3 rote tucher*⁴⁵. Jedna z nich miała wisieć *vor unser lieben frawenbilde*⁴⁶, czyli przed wizerunkiem Matki Bożej.

Inwentarz kaplicy w Toruniu z 1414 roku wymienia *2 silberyn cronen und eyn ceptum unser liben frauwen*⁴⁷. Jak widać, niewymienione tu bezpośrednio przedstawienie maryjny ozdabiane było koroną oraz berłem. Inwentarz z 1418 roku dodaje jeszcze, że berło używane (zakładane) było podczas świąt o największej randze liturgicznej, odnotowuje on bowiem *1 silberyn cepter totum duplex*⁴⁸.

Mając na uwadze wielość wizerunków maryjnych odnotowanych w analizowanych źródłach, możemy założyć, że znajdowały się one w każdej kaplicy krzyżackich domów zakonnych. Były to prawdopodobnie, w części przypadków, figury przedstawiające postać Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus. Godne podkreślenia jest to, że wizerunki te były przystrajane koronami, sukienkami i berłami. W niektórych miejscach spotykamy po kilka koron, co może wskazywać na to, że były one wymieniane i zakładane podczas różnych obchodów liturgicznych. Obecność przywołanych precjozów świadczy także o tym, że wokół wizerunków maryjnych ogniskował się rozwinięty kult. Otwarte pozostaje pytanie, czy miały do nich dostęp osoby spoza krzyżackiej wspólnoty zakonnej, a ściślej – te, które nie były mieszkańcami domów konwentualnych. Mając na uwadze specyfikę życia zakonnego, można przyjąć, że raczej nie. Nie można jednak wykluczyć, że przywołane przedstawienia maryjne były wynoszone w wybrane dni poza kaplice i wtedy mieli do nich dostęp także i inni. Oczywiście to tylko przypuszczenie.

Na koniec zwróćmy uwagę na jeszcze jedną kwestię. Ponieważ kaplice – jak i szerzej: całe krzyżackie domy konwentualne – w znacznej części przestały pełnić po 1525 roku (część już po 1466 roku) funkcje sakralne, dlatego pokrzyżackie wyposażenie liturgiczne uległo rozproszeniu i zapewne w dużym stopniu zniszczeniu. Możemy jednak hipotetycznie założyć, że w niektórych przypadkach zachowane do dzisiaj średniowieczne przedstawienia maryjne z obszaru ziem chełmińskiej i lubawskiej, Prus, a także Pomorza Gdańskiego, przechowywane obecnie bądź w kościołach parafialnych, bądź w muzeach, pochodzą właśnie z dawnych krzyżackich kaplic. Może to chociażby dotyczyć figur Madonny Tronującej z Dzieciątkiem z kościołów parafialnych w Grucie, Mątowach Wielkich oraz Rywałdzie. Mogą one przecież pochodzić z sąsiednich domów konwentualnych, odpowiednio: z Rogóźna, Malborka

⁴³ MA, s. 130.

⁴⁴ MA, s. 127.

⁴⁵ GAB, s. 511.

⁴⁶ GAB, s. 511.

⁴⁷ GAB, s. 434, 435, 437; GZB, s. 94.

⁴⁸ GAB, s. 435.

oraz Radzyna Chełmińskiego⁴⁹. Oczywiście to tylko przypuszczenie, ale bardzo interesujące w kontekście prób poszukiwania dziedzictwa maryjnego po zakonie krzyżackim.

MARYJNE ORNATY

Kult maryjny w kaplicach krzyżackich domów zakonnych możemy obserwować także z perspektywy przechowywanych w nich szat liturgicznych. Myślimy tu przede wszystkim o ornatach. Okazuje się, że w wielu źródłach inwentarowych opisy ornatów zostały sporządzone na tyle szczegółowo, że informują nas one między innymi o ornatach używanych w liturgii sprawowanej ku czci Najświętszej Maryi Panny. Odnotujemy, że ornaty określane są w analizowanych źródłach terminami *ornat* lub *kasel*⁵⁰.

Opis szat maryjnych jest czasami bardzo szczegółowy. Spotykamy na przykład informacje o ornatach używanych do celebracji mszy wotywnych o Najświętszej Maryi Pannie, które sprawowano w soboty. W kaplicy w zamku w Ragnecie pod rokiem 1419 odnotowano między innymi *1 ornat unser frauwen mit 2 rogken weys sydin golt und fogil ingetragen am sonabende czu notczen*⁵¹. Inwentarz kaplicy w Gdańsku z 1428 roku wymienia także ornat maryjny używany w sobotę: *eyn ornat von unsir frauwen des sonnabendes*⁵².

Niejednokrotnie przy wymienianiu szat liturgicznych spotykamy odniesienie do kolorów. W przypadku szat używanych do celebracji liturgii maryjnej spotykamy przede wszystkim kolor biały. Zilustrujmy to kilkoma cytatami źródłowymi:

- Elbląg: *1 kasel grun und weis de beata virgine* (1440 rok)⁵³,
- Gniew: *1 weyser ornat von unser frawen* (1422 rok)⁵⁴,
- Grudziądz: *2 wyse kasel unser frauwen* (1413 rok)⁵⁵,
- Ostróda: *1 weys ornath mit 2 rocken und 1 cappen van unsirn lieben frawen* (1449 rok)⁵⁶,
- Radzyń: *1 weis ornath de beata virgine* (1449 rok)⁵⁷,

⁴⁹ Zob.: A. Błażejewska, *Rzeźba w państwie krzyżackim od jego początków do wojny trzynastoletniej*, w: *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, pod red. B. Pospiesznej, t. 2: *Eseje*, Malbork 2010, s. 174; W. Rozynkowski, *Koronacja figury Matki Bożej w Rywałdzim Królewskim*, „*Nasza Przeszłość*” 113(2010), s. 319–327.

⁵⁰ Zob.: W. Rozynkowski, *O świętych w świetle szat liturgicznych znajdujących się w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach*, w: *Podróżnicy. Fundatorzy. Święci*, red. T. Ratajczak, Poznań 2008, s. 221–227; tenże, *Studia nad liturgią*, s. 94–97.

⁵¹ GAB, s. 275.

⁵² GAB, s. 704.

⁵³ GAB, s. 94.

⁵⁴ GAB, s. 745.

⁵⁵ GAB, s. 599.

⁵⁶ GAB, s. 337.

⁵⁷ GAB, s. 581.

- Starogród: *I wys samat ornatus von unser frouwen* (1412 rok)⁵⁸,
- Świecie: *eyn weis ornatus unser frawen* (1434 rok)⁵⁹.

ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowane ślady kultu Matki Bożej w krzyżackiej wspólnotce zakonnej odślaniają przed nami interesujące pole badawcze. Jest ono o tyle ważne, że maryjność zakonu należy uważać za jedną z najważniejszych cech tej wspólnoty. Zagadnienie to wymaga jednak szczegółowej kwerendy źródłowej. Jak widać, w odślanianiu pobożności maryjnej pomocne są nawet źródła o charakterze inwentarzowym.

Możemy założyć, że maryjność Krzyżaków miała wpływ na rozwój kultu Matki Bożej na całym terytorium państwa zakonnego. Myślimy tu o diecezjach pruskich, a właściwie przede wszystkim o życiu religijnym na poziomie parafii, których kilkaset erygowano w granicach państwa krzyżackiego. Czy obecna do dzisiaj w wielu regionach i miejscowościach pobożność maryjna nie wynika między innymi z faktu wielowiekowego dziedzictwa, u początku którego spotykamy zakon krzyżacki? Nie możemy wykluczyć⁶⁰. Zagadnienie to, choć trudne będzie do opisanego, oczekuje na zainteresowanie badawcze.

O KULCIE MATKI BOŻEJ W ZAKONIE KRZYŻACKIM

STRESZCZENIE

W historię zakonu krzyżackiego bardzo intensywnie wpisana jest postać Najświętszej Maryi Panny. Spotykamy ją już w samej nazwie wspólnoty, mówimy bowiem o Zakonie Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Odwołanie do Matki Bożej stanowiło więc ważny aspekt tożsamości krzyżaków. W artykule przywołano kilka przejawów kultu maryjnego: święta maryjne, ołtarze maryjne, wizerunki oraz ornaty, których używano podczas liturgicznych obchodów maryjnych. Zostały one ukazane głównie w świetle zachowanych inwentarzy wyposażenia kaplic znajdujących się w krzyżackich domach zakonnych.

⁵⁸ GAB, s. 502.

⁵⁹ GAB, s. 624.

⁶⁰ Zob.: W. Rozynkowski, *Das Fortleben der Liturgie des Deutschen Ordens in Preussen in Frühen Neuzeit*, w: *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*, hrsg. von J. Wenta, S. Hartmann, G. Vollmann-Profe, Toruń 2008, s. 564–565; tenże, *Dziedzictwo religijne po zakonie krzyżackim w okresie nowożytnym – wybrane zagadnienia*, w: *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Mallkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. W. Polak, Toruń 2008, s. 256.

ON THE VENERATION OF THE MOTHER OF GOD WITHIN THE TEUTONIC ORDER

SUMMARY

Blessed Virgin Mary played a prominent role in the history of the Teutonic Order. We meet her even in the name of this religious corporation - Order of the Hospital of Saint Mary of the Teutonic House in Jerusalem. Referring to the Mother of God was an important aspect of self-identity of the Teutonic Knights. The paper provides a number of examples of Marian worship: Marian feasts, altars, images and chasubles used in liturgical Marian celebrations. They are presented in the light of preserved inventories of chapels which existed in monastic houses of the Teutonic Order.

ZUM KULT DER MUTTER GOTTES IM TEUTONISCHEN ORDEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gestalt der Heiligen Jungfrau Maria ist in der Geschichte des Deutschen Ordens sehr stark verankert. Sie begegnet uns bereits im Namen der Gemeinschaft, denn wir sprechen vom Orden des Hospitals der seligen Jungfrau Maria des Deutschen Hauses in Jerusalem. Der Bezug auf die Jungfrau Maria war also ein wichtiger Aspekt der Identität des Deutschen Ordens. Der Artikel erinnert an verschiedene Erscheinungsformen der Marienverehrung: Marienfeste, Marienaltäre, Marienbilder und die Messgewänder, die bei den liturgischen Feiern zu Ehren Mariens verwendet wurden. Sie werden vor allem anhand der erhaltenen Inventare der Kapellenausstattungen in den Ordenshäusern des Deutschen Ordens gezeigt.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła:

- Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921.
Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens, hrsg. v. P.G. Thielen, Marburg 1958.
Das Marienburger Ämterbuch, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1916.
Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 3: (1414–1445), oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003.
 Jähmig B., *Inwentar und Zinsen des Marienaltars im Deutschordenshaus Danzig 1445*, „Zeitschrift für Ostforschung” 34/3(1985), s. 379–384.

Opracowania:

- Arnold U., *Maria als Patronin des Deutschen Ordens im Mittelalter*, w: *Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*, red. G. Eimler, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny, Bonn 2009, s. 29–56.

- Błażejewska A., *Rzeźba w państwie krzyżackim od jego początków do wojny trzynastoletniej*, w: *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, red. B. Pospieszna, t. 2: *Eseje*, Malbork 2010, s. 166–194.
- Domasłowski J., *Gotyckie malarstwo tablicowe Prus krzyżackich i jego fundatorzy w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, red. B. Pospieszna, t. 2: *Eseje*, Malbork 2010, s. 142–165.
- Dygo M., *O kulcie maryjnym w Prusach krzyżackich w XIV–XV w.*, „Zapiski Historyczne” 52/2(1987), s. 237–270.
- Getka-Pesta S., *Stan badań nad Oltarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki” 20(2012), s. 115–135.
- Krüger M., *Der kirchliche Ritus in Preußen während der Herrschaft des Deutschen Ordens*, „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 3(1866), s. 694–712.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 4: *Eucharystia*, Poznań 1992.
- Piwoński H., *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 47(1983), s. 313–362.
- Rozynkowski W., *Das Fortleben der Liturgie des Deutschen Ordens in Preussen in Frühen Neuzeit*, w: *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*, hrsg. von J. Wentz, S. Hartmann, G. Vollmann-Profe, Toruń 2008, s. 553–567.
- Rozynkowski W., *Der Marienkult in den Kapellen der Deutschordenshäuser in Preußen im Lichte der Inventarbücher*, w: *Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*, red. G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny, Bonn 2009, s. 57–67.
- Rozynkowski W., *Dziedzictwo religijne po zakonie krzyżackim w okresie nowożytnym – wybrane zagadnienia*, w: *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. W. Polak, Toruń 2008, s. 251–262.
- Rozynkowski W., *Koronacja figury Matki Bożej w Rywałdzie Królewskim*, „Nasza Przeszłość” 113(2010), s. 319–327.
- Rozynkowski W., *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu w świetle średniowiecznych inwentarzy*, „Rocznik Grudziądzki” 20(2012), s. 149–156.
- Rozynkowski W., *Kult Najświętszej Maryi Panny w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach*, „Studia Claromontana” 28(2010), s. 625–640.
- Rozynkowski W., *O świętych w świetle szat liturgicznych znajdujących się w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach*, w: *Podróżnicy. Fundatorzy. Święci*, red. T. Ratajczak, Poznań 2008, s. 221–227.
- Rozynkowski W., *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.
- Rozynkowski W., *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012.
- Zaleski W., *Rok kościelny*, t. 1, Warszawa 1989.